

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ У ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ ТА КОРУПЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

ЛУЦЕНКО Юрій Васильович - кандидат юридичних наук, член редакційної ради науково-практичного журналу "Наше право"

На прикладі Італійської Республіки розглянуто практику протидії організованій злочинності та корупції. Досліджено систему політичних і правових механізмів боротьби з організованою злочинністю та корупцією. По результатам дослідження пропонуються рекомендації щодо вдосконалення механізму протидії організованій злочинності та корупції в Україні.

Постановка проблеми

Системна перебудова правоохоронних органів України, створення нових правоохоронних підрозділів, удосконалення існуючих нормативно-правових актів у сфері боротьби з організованою злочинністю та корупцією, у тому числі транснаціональною, вкотре підтвердила, що боротьба зі злочинністю є глобальною проблемою, яку неможливо вирішити на рівні окремої держави, правоохоронного органу чи нормативно-правового акту.

Виклики і загрози, які йдуть від організованої злочинності та корупції, можна усунути лише тоді, коли правоохоронні органи будуть виявляти належну самоорганізованість, організаційну гнучкість, достатню ефективність, скоординованість, винахідливість, наступальність і додержання принципу розподілу функцій та відповідальності, тільки тоді правоохоронці зможуть володіти такою ж мобільністю й діяти так само ефективно, як самі злочинці.

Можна з повною відповідальністю стверджувати, що, незважаючи на колосальні зусилля міжнародної спільноти, такої організаційної керуючої моделі світ ще не має. У зв'язку з цим, дана обставина є провідним негативним фактором, який забезпечує високу ефективність і виживання організованої злочинності та корупції, у тому числі транснаціонального масштабу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання боротьби з корупцією та організованою злочинністю у різні часи досліджували такі науковці у галузі кримінально-правової науки: О. Ю. Бусол, С. І. Вейберт, Х. Ш. Киясханов, О. М. Литвак, М. І. Мельник, О. І. Ревак, Є. Д. Скулиш, В. М. Трепак, М. І. Хавронюк, О. М. Халковський, О. Ю. Шостко, О. Н. Ярмиш та інші. Водночас, не дивлячись на те, що піднята проблематика була і залишається актуальною в науці з кримінального права, дослідженню питання участі спеціальних служб іноземних держав у протидії організованій злочинності та корупції на прикладі Італійської Республіки висвітлені фрагментарно.

Метою статті є дослідження ролі спеціальних служб Італії у протидії організованій злочинності та корупції, а також подальшого впровадження позитивного досвіду боротьби з цим суспільно небезпечним явищем у національну спецслужбу.

Основні результати дослідження

У зв'язку з підписанням 21 березня 2014 року політичної частини угоди між Україною та Європейським Союзом, нові підходи до боротьби з організованою злочинністю та корупцією як у міжнародному, так і у національному масштабах, дають підстави для змін організаційної структури управління боротьбою з транснаціональною злочинністю за кращими європейськими зразками.

Така обставина зобов'язує по-новому поглянути на організаційний принцип, згідно з яким повинна вибудовуватися транснаціональна система кримінальної юстиції в нашій державі. Таким провідним принципом може бути лише принцип координації, завдяки якому на сьогодні боротьба з транснаціональною злочинністю має бути скоординованою в межах певної системи [5].

Враховуючи те, що організована злочинність та корупція виникає складним причинним комплексом, боротьба з нею буде ефективною лише тоді, коли будуть існувати умови формування відповідної системи комплексних заходів (економічних, соціальних, правових, організаційних та ін.), які будуть націлені на блокування, нейтралізацію цих небезпечних явищ сьогодення на засадах здійснення спеціальної правоохоронної діяльності. Головним центром такої діяльності повинна стати правоохоронна структура, яка здатна оперативно та ефективно реагувати на виклики і загрози, які існують з боку організованої злочинності та корупції, у тому числі на транснаціональному рівні.

Зазначені обставини та реалії сьогодення вимагають трансформації організаційної моделі існуючих правоохоронних органів, з метою напрацювання нових підходів у роботі правозастосовних підрозділів, які, відповідно до національного законодавства, наділені повноваженнями боротьби з організованою злочинністю та корупцією на засадах врахування кращих зразків такої організації, які вже довели свою ефективність, а також у напрямі удосконалення та підвищення професіоналізму й відповідальності практичних співробітників, які задіяні в боротьбі зі злочинністю.

У зв'язку цим, на особливу увагу у сфері попередження і припинення злочиннос-

ті заслуговує така європейська держава, як Італія, яка має успішний досвід масштабної боротьби з організованою злочинністю та корупцією, де в 1992-1993 роках була проведена операція "Чисті руки", що здобула всесвітню популярність. Уряд Італії вимушений був піти на ці неординарні заходи, оскільки масштаби мафіозних злочинів досягли в країні критичної точки. За офіційними даними правоохоронних органів Італії, лише за рік злочинними угрупованнями здійснено понад 718 вбивств і 822 викрадення, 830 замахів і 886 випадків залякування представників місцевої влади. Їхніми жертвами стало багато працівників слідчих органів і представників прокуратури. Для проведення операції державою були задіяні всі можливі інструменти боротьби з мафією. Одним з важливих заходів стало призначення спеціального прокурора по боротьбі з корупцією, наділеного особливими повноваженнями. У структурі виконавчої влади країни створено спеціальне відомство по боротьбі з корупцією штатною чисельністю до трьох тисяч співробітників. Крім того, розроблений та ухвалений закон про боротьбу з мафією, який дозволяв спецслужбам впроваджуватися в ряди злочинців, полегшував проведення арештів і слідства, передбачав посилення покарань за підкуп політиків і дозволяв амністувати злочинців, що розкаялися та надали важливі для слідства свідчення.

Також з метою ефективної боротьби зі злочинністю прийнято ряд поправок до Кримінального і Кримінального процесуального кодексів, у законодавчому порядку розширені права судових, правоохоронних органів та спецслужб. Зокрема, слідчим органам дозволили вільно допитувати членів парламенту, що суттєво полегшило хід операції "Чисті руки". Вся інформація про дії проти корупціонерів в офіційному порядку надавалася в засоби масовій інформації. Для боротьби з мафією в ряд провінцій країни були спрямовані військові підрозділи.

Не дивлячись на безпрецедентні заходи боротьби зі злочинністю, нині організована злочинність і корупція в Італії не ліквідована, але її масштаби і характер зазнали істотних змін. Мафіозні явища у вигляді регулярних вбивств суддів і прокурорів відійшли в

минуле, загальна атмосфера в суспільстві змінилася до кращого [7, с. 77-80].

У цілому можна говорити, що італійський підхід щодо формулювання та реалізації антикорупційної політики зарекомендував себе недостатньо ефективним, хоч на нього звертають увагу багато світових політиків. Насправді, не дивлячись на те, що початок дев'яностих років ХХ ст. запам'ятались історії як масивні наступи на корупцію в органах державної влади Італії, ще зарано говорити про принципову зміну ситуації.

Корупція в Італії у певній мірі базується на системі взаємовідносин, створених при активній участі організованої злочинності. Останнім часом в Італії діють чотири основні мафіозні угруповання: сицилійська "Коза nostra", неаполітанська "Каморра", калабрійська "Ндрангета", апулейська "Сакра Корона Уніта", дані угруповання є впливовими неофіційними суб'єктами суспільного життя у визначених сферах чи регіонах.

Такого великого впливу мафія змогла досягти завдяки унікальній комбінації чинників, серед яких і слабкість держави, і деякий правовий нігілізм населення, і руйнування традиційної системи цінностей, і розвиток капіталізму, а також ряд інших факторів [2]. Фактично мафія заповнювала прогалини, які з'являлися в процесі модернізації країни, і виконувала багато функцій держави. У результаті чого до кінця ХІХ ст. мафія виявилася дуже тісно пов'язана з державою: на перших етапах – на регіональному, а після Другої світової війни – на загальнодержавному рівні.

Слід також відмітити, що важливу роль у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією відіграють Національні програми, прийняті урядами багатьох держав світу. Першочергова увага в цих програмах приділена створенню механізмів і системи ефективного контролю, у тому числі і за роботою недержавних організацій, і широкого спектру незалежних засобів масової інформації. З метою проведення ефективної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю та корупцією у більшості держав створені і діють громадські організації, парламентські комісії та державні установи [6].

До основних завдань цих організацій входить дослідження, контроль, а також сприяння роботі спеціальних служб західноєвропейських держав, це свідчить про те, що вони можуть створюватися як для розслідування окремих обставин діяльності правоохоронних органів країни й діяти протягом обмеженого періоду, так і для вивчення конкретного явища (найнебезпечніші види злочинів і специфіка боротьби з ними та ін.). При цьому робота таких організацій вимагає більших часових витрат і може здійснюватися протягом декількох років. Напевно, найбільш ефективною є система політичних і правових механізмів боротьби з організованою злочинністю та корупцією Італії, де над вирішенням цієї проблеми тісно взаємодіють громадські організації та державні установи [3].

Прикладом такої діяльності можна вважати роботу антимафіозних парламентських комісій Італії у другій половині ХХ століття.

Перша парламентська антимафіозна комісія була створена в 1963 році і продовжувала працювати до 1976 року. В подальшому вона відновила свою діяльність на трирічний період у 1982 році, і її діяльність знову була санкціонована парламентом у 1986, 1988, 1992, 1994 і 1996 роках. Комісія нараховувала у своєму складі 25 сенаторів і 25 депутатів Палати представників. До основних її завдань входило вивчення феномену організованої злочинності та корупції, а також оцінка асигнувань і заходів по боротьбі з нею із законодавчої й адміністративної точок зору на базі наявних результатів. Комісія могла давати вказівки поліції про проведення розслідувань, вимагати копії судових слухань і запитувати допомогу, яку її члени вважають необхідною, а також звітувала парламенту про свою діяльність не менше як один раз на рік.

У зв'язку з цим пріоритетними напрямками в правоохоронній діяльності, на думку комісії, повинні стати:

- посилення міжнародного співробітництва, особливо відносно боротьби з фінансуванням кримінальних угруповань;
- необхідність руйнування міфу про безкарність мафії та інше.

Парламентське дослідження проникнення мафії в життя італійського суспільства по-

казало, що організована злочинність активна не тільки в регіонах півдня, але є ознаки її інфільтрації в економічні структури півночі й центру країни.

Комісія також заснувала робочу групу із забезпечення прав жертв мафії, визначила пріоритет ініціатив, що стосуються зниження рівня злочинності серед молоді, шляхом удосконалення освітніх і культурних установ. З ініціативи комісії парламент виділив додаткові кошти на освітні потреби, а на Сицилії було відкрито 12 нових шкіл. Офіційною частиною навчального плану стали антимафіозні освітні програми, крім того, відкривалися соціальні центри для неповнолітніх злочинців.

У судовій сфері комісія закликала до збільшення числа слідчих-суддів, особливо в чотирьох регіонах, де були вакантні 30% посад, створення антирекетирських асоціацій громадян, зокрема, 19 асоціацій на Сицилії, п'ять в Апулії, дві – у Калабрії. Робота цієї комісії, безсумнівно, внесла вагомий внесок у боротьбу з мафією в Італійській Республіці.

Також наступним важливим кроком у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією стало прийняття парламентом Італії закону № 367 від 20 листопада 1991 року, який регулював правові засади Генеральної Ради по боротьбі з організованою злочинністю. Даний орган був створений з метою протидії найбільш небезпечними формами організованої злочинності та корупції, він перебуває у структурі управління Генерального прокурора.

Генеральна Рада є координаційним органом по боротьбі з організованою злочинністю, функціонує при МВС на чолі з міністром внутрішніх справ. Членами ради є начальник поліції, головнокомандуючі корпусу карабінерів та фінансової гвардії, директор Слідчого управління по боротьбі з мафією та директор Служби інформаційної, демократичної та воєнної безпеки.

До основних завдань даного колегіального органу входить:

– розробка стратегії по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, а також визначення мети для кожного правоохоронного формування окремо;

– раціоналізація ресурсів та коштів, введених для організації боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також періодична перевірка досягнутих результатів у їх зв'язку зі встановленими напрямками діяльності та, за необхідності, прийняття відповідних директив, спрямованих на усунення недоліків або неефективних дій, а також ряд інших заходів, які відносяться до компетенції даного органу.

Зазначена діяльність є відкритою для політичних партій, об'єднань громадян, засобів масової інформації. Дане управління надає можливість для участі в роботі інститутам соціального контролю. В цьому плані в 1993 році під тиском громадськості був прийнятий Закон Італійської Республіки “Про угруповання мафіозного типу”, який встановив сувору відповідальність за входження до злочинної організації мафіозного типу. Даний закон було включено до нового Кримінального кодексу Італії окремою нормою: “Кожний, хто є членом злочинного угруповання мафіозного типу, у склад якого входить не менше трьох чоловік, карається позбавленням волі строком від 3 до 6 років”.

Крім того, у складі Генеральної прокуратури Італії створено оперативно-слідче управління по боротьбі з організованою злочинністю та мафією (Закон Італійської Республіки “Про невідкладні засоби з координації інформаційної та оперативно-слідчої діяльності у боротьбі з організованою злочинністю” від 30 грудня 1991 року). Таким чином, всі перераховані підрозділи становлять систему багатфункціональних, спеціалізованих оперативних, слідчих та інформаційних елементів з питань протидії організованим злочинності.

До основних завдань цих органів входить:

– розробка стратегії боротьби з організованою злочинністю та корупцією;

– визначення мети для кожного правоохоронного органу окремо;

– раціоналізація ресурсів та коштів, введених для організації боротьби з організованою злочинністю та корупцією;

– періодична перевірка досягнутих результатів у їх зв'язку зі встановленими напрямками діяльності та, за необхідності, при-

іння відповідних директив, скерованих на усунення недоліків або неефективних дій [8, с. 175].

Цікавим кроком у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією в Італії стало внесення змін та доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів у частині боротьби зі злочинністю. Так, відповідно до зазначених нормативно-правових актів, організоване угруповання вважається мафіозним, якщо його члени в результаті застосування шантажу й залякування використовують зв'язки державного підпорядкування з метою вчинення злочину, придбання прямого або непрямого контролю над підприємством, ліцензій, дозволів, запрошень громадськості до участі в тендері та отримання невикористаних переваг для себе чи інших осіб, а також впливати на голосування на виборах (ст. 416(а) КК Італії).

Тлумачення злочину як мафіозного передбачає організацію, яка має реальні можливості для залякування широкого загалу. Члени організації можуть використовувати таку владу, яка передбачає державне підпорядкування і мовчазну змову щодо третіх сторін, з якими організація має контакти. Для укладання угоди з мафією мають бути виконані наступні умови:

- залякування та шантаж осіб, які перебувають у зв'язках з організацією;
- стан підпорядкування;
- мовчазна змова.

Звичайна злочинна змова, на відміну від мафії, тільки вимагає стабільної організації, що діє з метою вчинення невизначеної кількості злочинів, без використання внутрішніх методів управління, описаних вище.

Якщо звичайний злочинний умисел спрямовано на вчинення дій, які кваліфікуються за кримінальним законодавством, то вчинення злочину особами, які входять до складу угруповання мафіозного типу також можуть бути створені з метою захоплення прямого або непрямого контролю над окремими суб'єктами, які займають відповідальне становище в державі.

Злочини, учинені мафіозними групами, є частиною більш широкої стратегії, спрямованої на придбання, розвиток і зміцнення економічної влади в межах підприємницької

перспективи, яка не розрізняє доходи від злочинної діяльності і доходи від легальної діяльності. Тому правопорушення розглядаються як інструмент для посилення політичної й економічної влади [1, с. 513].

Необхідно також зазначити, що нове законодавство Італії визначило конкретні ознаки, які притаманні мафіозним угрупованням, зокрема:

- залякування та підкорення силою інших людей, нав'язування їм “закону мовчання” та кругової поруки з метою вчинення кримінальних правопорушень;
- встановлення прямого або непрямого правління і контролю за різного роду економічною діяльністю;
- отримання незаконних прибутків та незаконних пріоритетів у такій діяльності для себе та інших осіб;
- протистояння вільного волевиявлення при голосуванні під час виборів до органів державної влади чи місцевого самоврядування тощо.

За цим законом відповідальність за вчинення злочину суттєво посилюється, якщо мова йде про входження в озброєне мафіозне угруповання. Озброєним вважається таке мафіозне угруповання, члени якого “володіють можливістю користуватись зброєю або вибухівкою для досягнення мети угруповання”, при цьому не важливо: знаходиться зброя на руках у мафіозі чи схована в тайниках. Передбачені жорсткі покарання для мафіозі за фінансування легальної економічної діяльності за рахунок коштів, здобутих злочинним шляхом, у тому числі прибутку від легалізації “брудних грошей”.

Застосування нового Закону Італійської Республіки “Про угруповання мафіозного типу” здійснюється під контролем громадськості та органів представницької демократії, що дало змогу внести дестабілізацію в ряди мафії. Однією з форм такого контролю є заслуховування звітів міністра внутрішніх справ у парламенті республіки два рази на рік. Такі багатоаспектні зусилля суб'єктів політики та італійської юстиції мають позитивні результати. Так, з 1993 року до цього часу заарештовано понад 6500 членів мафіозно-злочинних угруповань [4]. Це стало можливим завдяки втіленню в політико-правове поле

Італії принципів розподілу влад, незалежності судової влади від урядового впливу та втручання інших гілок влади. Італійська судова система є найважливішою із трьох гілок влади в системі механізмів боротьби з корупцією [8, с. 178].

На нашу думку, дієвим антикорупційним механізмом в Італії слід визнати також те, що судді, прокурори і слідчі вважаються членами однієї професії і регулярно міняються ролями. Кожна прокуратура є автономною, кожен прокурор має такі ж гарантії незалежності, як і судді.

Також слід звернути увагу, що важливим поштовхом у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією в Італії стали реформи італійських спецслужб, які відбулися відповідно до Закону Італійської Республіки № 124 від 3 серпня 2007 року. До цього часу діяльність італійських спецслужб регулювалась Законом № 810/1977, який діяв з 1977 року.

Відповідно до Закону № 124, яким була створена принципово нова структура розвідувальної служби Італійської Республіки – Система інформації для безпеки республіки. Даний Закон встановлював більш суворий контроль над розвідувальною спільнотою з боку прем'єр-міністра Італії, який робить призначення директорів і заступників директорів кожної із спецслужб, а також здійснює забезпечення координації політики безпеки, проводить консультації з міжвідомчим комітетом з безпеки республіки, вживає необхідні заходи для організації і функціонування інформаційної системи для безпеки Італії.

Необхідно відмітити, що у відповідності до Закону № 124 в Італії відбулася трансформація Служби інформації і демократичної безпеки (орган державної безпеки) (SISDE) в Агентство внутрішньої інформації і безпеки (AISI), Служби інформації та воєнної безпеки (воєнна розвідка) (SISMI) в Агентство інформації і зовнішньої безпеки (AISE), Виконавчий комітет служб інформації і безпеки (CESIS) в Департамент інформації і безпеки (DIS). Парламентський комітет з контролю за розвідкою був реорганізований в Парламентський комітет з безпеки республіки, також створений Міжвідомчий комітет з безпеки республіки (CISR), який наділений широкими повно-

важеннями і підконтрольний безпосередньо прем'єр-міністру Італії. До складу Міжвідомчого комітету з безпеки республіки входять міністр закордонних справ, міністр внутрішніх справ, міністр оборони, міністр юстиції та міністр економіки і фінансів.

На відміну від окремих спецслужб, які існували раніше SISMI (при Міністерстві оборони) та SISDE (в Міністерстві внутрішніх справ), здійснено розподіл функцій спецслужб на “внутрішню” і “зовнішню” безпеку.

Контроль над діяльністю італійських спецслужб був покладений на Парламентський комітет з контролю (COPASO), який складається з чотирьох депутатів і чотирьох сенаторів. Крім того, існує ще Міжміністерський комітет інформації і безпеки (CIIIS), до складу якого входять Президент, а також очільники оборонного відомства, внутрішніх справ, промисловості, зовнішніх зв'язків, фінансів та ін.

Важливим поштовхом у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією також відіграли органи безпеки Італії, які після проведених реформ мають наступну структуру побудову:

– Департамент інформації у сфері безпеки – здійснює забезпечення міжвідомчої координації діяльності спецслужб;

– Служба зовнішньої інформації та безпеки (ISE) – займається розвідувальною діяльністю;

– Служба внутрішньої інформації та безпеки (ISI) – покладені функції контррозвідки.

Як бачимо, організаційно-штатна побудова спеціальних служб Італії має багато спільних рис у порівнянні зі спеціальними службами України. Водночас, реформи, які мали місце в Італійській Республіці, мають багато позитивних зрушень у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, однак, виходячи з тих викликів та загроз, які мають місце у світі, говорити про їхню велику ефективність не доводиться.

Висновки

Таким чином, з огляду на викладене, необхідно відмітити наступне:

1. Головну роль у боротьбі з корупцією в Італії відіграли: наявність демократичного

АНОТАЦІЯ

На прикладі Італійської Республіки розглянуто практику протидії організованій злочинності та корупції. Досліджено систему політичних і правових механізмів боротьби з організованою злочинністю та корупцією. За результатами дослідження наводяться пропозиції щодо удосконалення механізму протидії зазначеним суспільно небезпечним діянням в Україні.

Ключові слова: спеціальні служби, боротьба з корупцією, організована злочинність, транснаціональна злочинність, кримінальні угруповування, мафія, Італійська Республіка

строю; послідовність дій правоохоронних органів з метою досягнення кінцевого результату в межах, визначених чинним законодавством; сильна незалежна судова система.

2. Після проведення реформ у правоохоронній сфері Італії основною проблемою італійського підходу до боротьби проти організованої злочинності та корупції є спонтанність і відсутність загальної антикорупційної стратегії. Наслідком вказаних недоліків стало домінування каральних заходів на шкоду системному усуненню причин корупції. Таким чином, реалізовані антикорупційні заходи більше тяжіють до стратегії "тихої війни", з усіма витікаючими наслідками.

3. Корупція є одним з елементів вербування іноземними спецслужбами шляхом підкупу осіб, введення їх під легендою прикриття на різні відповідальні посади в органи державної влади, місцевого самоврядування, роблячи таких осіб агентами впливу ворожих держав, з метою здійснення розвідувально-підривної діяльності проти України.

4. Говорячи про запозичення позитивного досвіду Італійської Республіки у боротьбі з організованою злочинністю та корупцією в Україні, вбачається за доцільне посилити громадянський контроль за Службою безпеки України шляхом звіту керівника спецпідрозділу по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю в парламенті двічі на рік про стан боротьби з організованою злочинністю та корупцією в Україні.

5. Вбачається за доцільне впровадити дієвий антикорупційний механізм щодо зміни (по колу) слідчих-суддів, прокурорів та слідчих.

SUMMARY

On the example of Italian Republic practice of counteraction to the organized crime and corruption is considered. The system of political and legal mechanisms of fight is investigational against the organized crime and corruption. On results research suggestions over are brought in relation to the improvement of mechanism of counteraction to the marked publicly dangerous acts in Ukraine.

Література

1. Contini B. Convergence and Divergence in the Informal Sector Debate Focus on Italy, 1984-1992 // World Development. 1992. – Vol. 22. – № 4. – P. 510-516.
2. Shelley Louise I. Transnational organized crime: an imminent threat to the nation-state? – Journal International Affairs, v. 48 (Winter 1995). P.463-89.
3. Борьба с мафией в Италии // Борьба с преступностью за рубежом : Ежемесячный информационный бюллетень / ВИНИТИ. –2000. – № 5. – С. 37.
4. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з корупцією. – Електронний ресурс. – [Режим доступу] :<http://uspishnaukraina.com.ua/strategy/69/2446.html>.
5. Жаровська Г. П. Організаційні аспекти протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні / Г. П. Жаровська. Актуальні проблеми держави і права. – Електронний ресурс. – [Режим доступу] : <http://www.apdr.in.ua/v73/74.pdf>.
6. Информация к размышлению : международный опыт борьбы с коррупцией Електронний ресурс. – [Режим доступу] : <http://stepup.press/antikor-culture/item/404-informatsiya-k-razmyshleniyu-mezhdunarodnyj-opyt-borby-s-korrupsiej>.
7. Килясханов Х. Ш. Зарубежный опыт борьбы с коррупцией. Бизнес в законе / Х. Ш. Килясханов. – № 3, 2014. – С. 77-80.
8. Франчук В. І. Корупція : теоретико-методологічні засади дослідження / В. І. Франчук, Ю. А. Комісарчук, В. Ю. Прокопенко керівник авт. кол. доц. І. О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.